

Јелена МАРИЋЕВИЋ БАЛАЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност

Оригинални научни рад
Примљен: 26. 9. 2022.
Прихваћен: 22. 2. 2023.

ПУТОПИСИ У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ 17. И 18. ВЕКА

Српски путописи из 17. и 18. века ретко су били предмет шире научне елаборације, због неколико проблема. Неки путописи су сачувани, о њима је писано и може им се целовитије приступити. Ради се о путопису Јеротеја Рачанина о путовању у Јерусалим, *Морепловљењу* Јована Рајића и *Тајној информацији о снази и стању кинеског царства* грофа Саве Владиславића Рагузинског. Међутим, има и оних који се сматрају изгубљенима, који су доступни само фрагментарно, чувају су у виду архивске грађе у рукопису или су расути у периодици. Реч је о путописима Гаврила Тадића, Јоана Дамјановића, Жефаровић-Симеоновиха, Михаила Кратовца, Арсенија III Чарнојевића, Лаврентија, Григорија Рачанина, Силвестра Поповића, Вука Мирковића (или Милковића) и Василија Бркића. Циљ рада је да се предложи типологија српских путописа овог периода и у том контексту одреде главне поетичке тачке овог жанра.

Кључне речи: путопис, проскинитариион, метафизичко путовање, фрагмент, целина, типологија.

Четврти део монографије *Историја српске књижевности барокног доба: XVII и XVIII век* (1970) Милорада Павића посвећен је барокној прози: путописима, историјским делима, мемоаристици, анегдотама, философским и полемичким списима, те писмима. У поглављу „Метафизичко путовање, или стари српски путопис XVII и XVIII века” обрађена је посебна пажња на генезу овог жанра у контексту српске књижевности, будући да води порекло од проскинитарииона, „водича за поклонике и путнике у Свете земље. Проскинитарииони, који, иначе, не улазе у област уметничке књижевности, на грчком нису старији од VI века. У јужнословенским књижевностима ова ’хожденија’ су нам позната пре XIV века” (Трифунковић 1974: 275). Ради се, наиме, о *Видинском зборнику*, који је писан 1360, опису Никона Јерусалимца

---

* jelena.maricevic@ff.uns.ac.rs

у *Горичком зборнику* из 1442. и спису Константина Филозофа у коме пише о светим местима (уп. Павић 1970: 305; Трифуновић 1974: 275), па би они били родоначелници путописног жанра у српској књижевности. Иако и Трифуновић и Павић помињу у оквирима даљег развијања жанра исте ауторе и списе, у контексту српске средњовековне и барокне књижевности, треба констатовати да се не ради о мимоилажењу у погледу периодизације или различитих погледа на стил и поезију. Седамнаести век био би прелазно доба, када долази до укрштања између средњовековне и барокне поезије. Павић је, уводећи појам *барокни медијевализам* (Павић 1970) означио прву етапу барокнизације српске књижевности, када „нови барокни садржаји почињу да продиру у њене традиционалне наслеђене форме” (Лалић 1971: 171). Може се стога рећи како је дошло до извесних промена у оквиру жанра проскинитарнона, што је допринело и његовој уметничкој вредности, пошто је превазишао форму обичног водича, чије је основно својство било примарно утилитарно.

Ако би се извршила основна подела путописа у српској књижевности барокног доба, с једне стране би били проскинитарнони, о поклоничким путовањима у Јерусалим или на Свету Гору, који, дакле, имају духовни карактер, а са друге би били описи путовања профаноно, пословноно карактера.

О ходочашћу у Јерусалим преко Свете Горе и Цариграда писао је Михаило Николајевић Кратовац 1657. у једном од писама руском цару. Иако под окриљем епистоларне форме, назире се контуре проскинитарнона. Први путопис у српској књижевности 17. века био би рукопис Гаврила Тадића из Сарајева 1662. године, а прате га текстови Арсенија III Чарнојевића, настао на прелому 1682. и 1683. године, Лаврентијево из 1699. и Јеротеја Рачанина из 1727. Сачувана је рускословенска Жефаровић-Симеоновићева верзија у три издања (1748, 1778, 1781), а затим и спис Јоана Дамјановића датиран могућом 1728, Силвестра Поповића из 1745–1746, те један анониман из 1763, који се чува у Архиву САНУ.¹ Овај низ представљао би путописе у свети град Јерусалим, док је *Морепловљење* Јована Рајића из 1758. опис путовања Дунавом до Свете Горе. Дакле, први помен путовања ка Јерусалиму у српској књижевности барокног доба подразумевао је пут преко Свете Горе, а готово сто година касније Рајић пише о путу за Атос. Од десет рукописа из 17. и 18. века, који се тичу похођења светих места, девет се односи на путовање у Јерусалим, а један у Свету Гору, с тим да се у Кратовчевом писму пролази кроз оба света места, а Силвестар Поповић обилази и света места на Атонској гори и у Палестини (уп. Маринковић 2008: 110).

Милорад Павић је проскинитарноне метафорички именовано „метафизичким пејзажима”, јер је у то време долазило до „оживљавања мистике” због тенденција цркве „да се та оживљавања популаризишу и да се, и иначе, догма у целости учини што доступнијом најширим народним масама” (Павић 1970: 312). Путовање у Јерусалим стога се мора схватити у датом метафизичком кључу. Сам чин путовања репрезентује процес покајања, иску-

¹ Библиографски подаци о путописима у српској књижевности 17. и 18. века дати су детаљно у *Историји српске књижевности барокног доба* (уп. Павић 1970: 305–306). Они представљају основну грађу.

шења и спасења. Примера ради, Јеротеј Рачанин одлази у Јерусалим једним путем, а враћа се другим. Њих седморо ишло је копном до Солуна и морем до Египта, Синајске горе и Јерусалима, а вратили су се преко Родоса, Цариграда и Бугарске до Београда, исписујући својеврсну кружницу (уп. Јеротеј 1969: без пагинације).

Могући одговор на питање зашто се ходочасници не враћају истим путем може бити управо у томе што су до одредишта дошли као искушеници, а враћају се као потенцијално спасени, без обзира на потенцијалне невоље при повратку. Зато пут према циљу и натраг не може да буде исти. С друге стране, природа или пејзаж у путописној књижевности могли би се исто третирати као у поезији, што је „у складу са гледањима метафизичких поета за које је природа 'mystic book'" (Михаиловић 1968: 208). Путовање кроз пределе одговарало би читању књиге, у овом случају у највећој мери *Светог писма*, па би долазак у Јерусалим репрезентовао досезање спасења и васкрсења.

Истовремено, срце у барокној књижевности и уметности има исту идејну вредност као град, Нови Јерусалим: „Господ у *срцу* подиже зидове Јерусалима (Пс 51). У ренесанси постоје и примери географских карата у облику срца (публикованих у Риму, Венецији итд.) у чијем се центру претпоставља истакнуто место неког града" (Михаиловић 1980: 152). Према тој аналогiji, одлазак до Јерусалима одговарао би путу до сопственог срца. Прозлазећи кроз пределе Отоманског царства на почетку 18. века (7. јула 1704. кренули су из Београда), када су Београд и Јерусалим били градови исте државе, Јеротеј Рачанин евоцира историјско памћење и дух народне традиције пролазећи кроз области средњовековне Србије. Апострофирају се личности Марка Краљевића, Милоша Обилића, Реље Охмућевића, Новака Дебелића, библијске личности и приче, свеци и алузије на житија. Активирањем колективног наслеђа и народне културе путописац је сугерисао постојање троструког Јерусалима, који није само град који походе ходочасници, већ и срце сваког ходочасника понаособ и срце народа коме припадају. Отуда крајњи циљ сваког хаџије не би био тек индивидуално, већ и колективно спасење.

Морепловљење Јована Рајића (уп. Рајић 1831) отвара још један аспект односа према колективном у српском путопису 18. века. Путујући бродом „од молдавског града Јашија до Свете Горе од 19. 6. 1758. до 7. 8. 1758. године" (Грбић 2007: 159), писац је саставио спис који подсећа на „дневничке белешке", а који жанровски одговара како „средњовековном типу путописа са тематиком пловидбе – *морепланија*", тако и на „ходочасничку литературу" (Грбић 2007: 159). Алгоритам буре развијена је „ослањањем на устаљена пренесена значења у духу барокне поетике која су пореклом из хришћанске библијске традиције" (Грбић 2007: 160). Управо је бура кључни метафизички моменат у путопису, јер се „пажња посвећује догађајима који су од значаја за кретање брода. Од момента укрцавања и отпочињања пловидбе, нарација се развија у складу са кретањем брода које је у потпуности условљено метеоролошким променама односно према оновременим схватањима препуштено је судбини" (Грбић 2007: 159). Јован Рајић не наводи из којих разлога путује на Свету Гору, али Драгана Грбић (2007: 159–160), даје аргументован одго-

вор, позивајући се на Николу Радојчића и писмо митрополиту Стратимировићу, по којем је главни циљ да се прикупе документи од значаја „за писање историје словенских народа”. То што *Морепловљење* подсећа на „дневник повољних и неповољних ветрова” књижевна историчарка је протумачила као „сплет повољних и неповољних прилика на његовом путу да оствари замисао о писању националне историје. У том контексту и ауторова жеља да испита морске силе са којом и отпочиње приповедање, на неки начин представља његово хватање у коштац са околностима које заправо испитују њега” (Грбић 2007: 161). У случају путописа Јована Рајића, дакле, чин путовања одговара чину писања српске историје, као што је за Јеротеја Рачанина било метафизичко читање и оживљавање *Библије*, али и српске историје и народне традиције. И Рајићев рад на *Историји* имплицира спасење српског народа на земљи, јер заокружује и ревитализује памћење, а тако и омогућава опстанак народа и његовог културног препорода. Такође, без обзира на замерке савремених књижевних историчара о томе како је историчар тумачио догађаје „божјом промисли” (уп. Деретић према Грбић 2010: 415), у датом контексту замерке се могу осматрити као оправдане, будући да је „одсуство просвећености и посвећивања пажње науци по мишљењу аутора водило ка одсуству националне и религијске свести”, а „с обзиром на непостојање државности, морала се очувати вера народна пошто је она у таквим околностима заправо била гарант националног идентитета” (Грбић 2010: 426).

Када је реч о српским путописима 17. и 18. века који не говоре о ходочасничким путовањима, они нису метафизичког карактера. Григорије Рачанин сплаварио је „низ Дунав од Осијека до Крајове у Румунији у 1739. години” (Павић 1970: 307), највероватније „по послу свога братства, које је имало неких својих интереса по православним манастирима Румуније”, како наводи Андра Гавриловић (1914: 138–139), који је видео рукопис овог дела „по нечијем препису”, али, нажалост, није стигао да га у потпуности опише (уп. Маринковић 1969: 278). Оно што је познато, дакле, јесте да Григорије Рачанин, иако му је циљ наизглед духовни (манастири у Румунији) путује из пословних разлога и да је писао о актуелном боју код Гроцке, на основу чега су књижевни историчари (Андра Гавриловић, Ђорђе Сп. Радојичић) покушали да датирају путопис (уп. Маринковић 1969: 279).

Дипломатски извештај грбальског кнеза Вука Мирковића (или Милковића) (уп. Соловјев 1935: 179–180) односи се на његова путовања „првих година XVIII у Босну и Цариград”, на која је ишао због својих кнежевских дужности (Павић 1970: 309). На трагу дипломатских списа који у себи интегришу путописну грађу јесу и извештај последњег пећког патријарха Василија Бркића, који је писан у Ливорну 1771. и драгоцен *Тајни извештаји о сили и ситуацији кинеског царства* грофа Саве Владиславића Рагузинског (2009), из 1728. године (уп. Павић 1970: 309–311). Василије Бркић писао је за руског адмирала Орлова „с апелом да по завршетку турско-рускога рата не заборави његову отаџбину Србију” (Павић 1970: 309), а Сава Владиславић одлази у Кину као руски дипломата у служби царице Ане Ивановне. Значај његове мисије је у томе што је „најважнија појава у историји односа између

династије Ћинг и европских држава све до половине 19. века, док је трактат постао основа за билатералне руско-кинеске односе за скоро 150 година” (Евертовски 2014: 73). Његово штиво је превасходно обавештајног карактера у коме доминирају „милитарне, трговинске и дипломатске теме” (Евертовски 2014: 88), али је интересантан и са литетарне стране, будући да Владиславић пише о egzотичној земљи, на анегдотски начин, пореди религије и осврће се на народне обреде, обичаје и свакодневни живот.

Примећује се да се у оквиру дате опште поделе може издвојити грађа, која је важна за илустровање српско-руских веза у овом периоду. Жефаровић-Симеоновићево „описаније” (уп. Матић 1934: 181) и *Књига путешествија Јерусалима града* Силвестра Поповића писани су на рускословенском језику. Поред осталог, Поповић и Жефаровић заједно су кренули на путовање са раковачким намесником Јоаникијем и јеромонахом Јоасафом (Маринковић 2008: 110), а Поповић је у свом путопису представио познатог бакроресца Жефаровића као „шљивцију” (уп. Папић 2019: 85).

Путопис Јеротеја Рачанина први пут је објавио руски историчар Осип Бођански: „Када је ’узиму 1840. године’ посетио Сремске Карловце и прегледао старе књиге и рукописе до којих је могао доћи, приметио је у једном зборнику спис [...] замолио је Милоша Поповића, ’тада још слушаоца богословије у Карловачкој еминарији, затим уредника *Српских народних новина* у Кнежевини’, да му препише и, одмах потом, пошаље препис овога путописа. Двадесет година касније, крајем 1861, објавио је, по добијеном препису, целовит текст поменутог списка, заједно с краћим предговором и речником за руске читаоце непознатих речи” (Маринковић 1969: 288). Већини књижевних историчара сепарат издања Осипа Бођанског био је непознат, иако се чувао у Народној библиотеци у Београду док није страдао 1941. године (уп. Маринковић 1969: 290), а Боривоје Маринковић публиковао га је фототипски уз обимну студију о Рачанима у *Годишњаку Филозофског факултета у Новом Саду* 1969. године.

Конечно, Михаило Кратовац, Василије Бркић и Сава Владиславић писали су за руске царе, тј. великодостојнике, па се отуда Кратовчев спис чува у московском архиву Министарства иностраних дела (Павић 1970: 504), а Владиславићев трактат чувао се као „поверљив материјал” такође у Министарству иностраних дела (Павић 1970: 311), док није публикован у наставцима 1842. године у часопису *Руски весник*, а 2009. објављен у Београду двојезично на руском и српском језику (уп. Евертовски 2014: 74).

У корпусу путописних текстова српске књижевности барокног доба издвајају се три дела у којима је функционално тематизована бура. Драгана Грбић (2007: 157–176) упоредила путописе Јеротеја Рачанина и Јована Рајића, уз компаратистичку анализу *Живота и прикљученија* Доситеја Обрадовића, изводећи генезу мотива од „средњовековних утицаја на почетку века” до опредељености за ставове „западноевропске философије просветитељства” (Грбић 2007: 175). Примерима Јеротејевог и Рајићевог буре може се придружити њен опис и у путопису Силвестра Поповића. Јеротејевој и Поповићевој представи буре компаратистички је приступио Владимир Папић (2019: 84).

Српски путописи из 17. и 18. века могу се поделити и према томе да ли су сачувани у целости или фрагментарно, те да ли су публиковани у периодичним публикацијама или се и даље чувају само као рукописи. Неки рукописи су откривени захваљујући историчарки уметности Мари Харисијадис (1908–1994), са којом је интензивно сарађивао Милорад Павић, пишући поглавље о старим српским путописима. Она му је, наиме, уступила фотокопију необјављеног рукописа Гаврила Тадића и открила путописе Јоана Дамјановића, који се чува у рукописној збирци Музеја Српске православне цркве у Београду, где се налази и Лаврентијев спис. У архивама московског Министарства иностраних дела налазе се списи Михаила Кратовца и Саве Владиславића, а у Музеју Српске православне цркве у Београду рукописи путописа Јоана Дамјановића и Лаврентија. Анониман спис путописног карактера из 1763. чува се у архиву САНУ.

Када је реч о периодици, девет путописа или њихових фрагмената сачувани су или се чувају и у часописним публикацијама. Жефаровић-Симеоновићево „описаније Јерусалима” штампано је у *Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор* (1934). Текст Арсенија III Чарнојевића може се прочитати у *Гласнику Српскога ученог друштва* (1872). Јеротејев путопис објавио је Бођански у оквиру *Чтения при императорском обществе истории и древностей российских* (1861). Одломак из изгубљеног сплаварења Григорија Рачанина доступан је у *Годишњици Николе Чутића* (1914), а једва сачувани текст Силвестра Поповића налази се у *Гласнику Историјског друштва у Новом Саду* (1930). Рајићево *Морепловљење* изашло је у *Летопису Матице српске (Сербскиј Летопис)* 1831, а извештаји Вука Мирковића и Василија Бркића у *Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор* (1935) и *Споменику српске краљевске академије* (1891). Како је споменуто, Владиславићеви тајни списи објављени су најпре у *Руском веснику* 1842. године. Више издања завредили су они путописи који су сачувани у целости и чија је литерарна, књижевноисторијска, културна и историјска вредност највећа, дакле, Јеротејев, Рајићев и Владиславићев. Они који улазе у домен путописне грађе, иако само фрагментарно, били би поменути дипломатски извештаји Мирковића и Бркића, а остала грађа, доступна је истраживачима само у одломцима, и неретко захваљујући обимнијим цитатима из рукописа у студијама Андре Гавриловића и Светозара Матића.

Када је реч о типологији српских путописа у 17. и 18. веку, они се могу поделити на основу циља путописца, спрам тога да ли је ходочасник или путује због пословних обавеза. Жанр барокног путописа стога је могућно дефинисати кроз средњовековне жанрове проскинитарног и мореплавенија, али улази и у домен дневника, писама и дипломатских извештаја, који су на граници са литерарном грађом. Метафизички аспекти путописа доприносе њиховом значају у погледу истицања уметничке вредности, што је највише дошло до изражаја код Јеротеја Рачанина и Јована Рајића, будући да се путовање аналогизује са читањем *Светог писма*, тј. писањем *Историје*, што има за крајње исходиште индивидуално и колективно спасење. Путописи су, најпосле, груписани по заједничком мотиву (бура), рефлектовању српско-руских веза, спрам тога да ли су сачувани у целости или фрагментарно, те да

ли се чувају у архивама или у периодици. Ако се српски путописи упореде са „европским путничким и путописним дискурсима у 18. столећу”, може се констатовати да је подела врло слична, разуме се не у потпуности, јер се мапирају „путовања ходочасника, сведока сеоба, поморска, истраживачка, дипломатска, трговачка путовања, али се јавља и велико (образовно) путовање” (Гвозден 2014: 47). Иако је тек Доситеј путовао ради образовања, Рајић одлази на Свету Гору како би сакупио грађу за научни рад, што добија на значају у датом контексту. Премда корпус путописа у датом периоду није обиман, значајна је, па и естетски релевантна истраживачка грађа.

ЛИТЕРАТУРА

- Владиславић 2009: С. Владиславић, *Тајна информација о снази и стању кинеске државе / Секретная информација о силџ и состоянију китајског государства*, прев. и прир. В. Давидовић, Београд: Радио-телевизија Србије.
- Гавриловић 1914: А. Гавриловић, „Традиција о Бранковићима у Гундулићевом Осману”, *Годишњица Николе Чупића*, књ. 33, 138–139.
- Гвозден 2014: В. Гвозден, „Моћ, жанр, субјект: Неколико напомена о европским путничким и путописним дискурсима у 18. столећу”, *Доситејев врт: Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић”*, 2/2, 47–70.
- Грбић 2007: Д. Грбић, „Бура у српској књижевности 18. века (На примерима дела *Путовање ка граду Јерусалиму* Јеротеја Рачанина, *Морепловљење* Јована Рајића и *Живот и прикљученија* Доситеја Обрадовића)”, *Упоредна истраживања 4. Српска књижевност између традиционалног и модерног: компаративни аспекти*, Б. Јовић (ур.), Београд: Институт за књижевност и уметност, 157–176.
- Грбић 2010: Д. Грбић, *Алегорије ученог пустинољубитеља: поступак алегоризације у опусу Јована Рајића*, Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Евертовски 2014: Т. Евертовски, „Слика Кине у *Тајној информацији о снази и стању кинеског царства* Саве Владиславића”, *Доситејев врт: Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић”*, 2/2, 71–94.
- Јеротеј 1969: Р. Јеротеј, у: О. Бојански, „Путопис Јеротеја Рачанина (1727): фототипско издање”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. књ. 12/1, без пагинације.
- Лалић 1971: И. В. Лалић, „Културна баштина у тачној перспективи”, *Књижевност*, XXVI, књ. LII, св. 2, 169–173.
- Маринковић 1969: Б. Маринковић, „Одломци трагања за Рачанима и традицијом о Јеротеју Рачанину”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 12/1, 263–300.
- Маринковић 2008: Б. Маринковић, „Источњачки видици Силвестра Поповића”, *Заборављени братственици по перу*, Београд: Службени гласник, 109–114.

- Матић 1934: С. Матић, „Још једно описаније Јерусалима”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 14, св. 1–2, 181.
- Матић 1930: С. Матић, „Силвестар Поповић, путописац 18. века”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. 3, св. 1, 30–38.
- Михаиловић 1968: Р. Михаиловић, „О кончетистичким основама слике природе у српској уметности XVIII века”, *Зборник за ликовне уметности*, књ. 4, 193–209.
- Михаиловић 1980: Р. Михаиловић, „Поздрав Мојсеју Путнику (2. део)”, *Зборник за ликовне уметности*, књ. 16, 145–158.
- Новаковић 1872: С. Новаковић, „Из Хронике деспота Ђурђа Бранковића с додатком некојих докумената који се њега тичу”, *Гласник србског ученог друштва*, књ. 33, стр. 136–190.
- Павић 1970: М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба: XVII и XVIII век*, Београд: Нолит.
- Павић 1983: М. Павић, *Рађање нове српске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Папић 2019: В. Папић, „Српски путопис XVIII века на језичкој међи – између Јеротеја Рачанина и Силвестра Поповића”, *Доситејев врт: Годишњак Задужбине „Доситеј Обрадовић”*, 7/7, 79–90.
- Рајић 1831: [Ј. Рајић], „Морепланије Ивана Раича 1758 года”, *Сербскій летопись*, год. 7, частица 1, 54–62.
- Соловјев 1935: А. Соловјев, „Три бокелска полуфалсификата”, *Прилози и грађа за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 15, св. 1–2, 170–186.
- Трифунковић 1974: Ђ. Трифунковић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд: Вук Караџић.

Jelena Đ. Marićević Balać

TRAVEL WRITING IN 17TH AND 18TH CENTURY SERBIAN LITERATURE

(Summary)

Serbian travel writing from the 17th and the 18th century was rarely the subject of a wider scientific elaboration because of several issues. Some travel books were preserved, written about, and they can be researched as a whole. Such an example is Jerotej Račanin's travel book about his journey to Jerusalem, Jovan Rajić's *Moreplovljenje* [*Seafaring*], and Count Sava Vladislavich Raguzinski's *Tajna informacija o snazi i stanju kineskog carstva* [*The Secret Information about the Strength and the State of the Chinese Empire*]. However, there are travel books that are considered lost, some are available only in fragments, and some are stored in archives as manuscripts or they are scattered across periodicals. We are referring to respective travel books of Gavriilo Tadić, Joan Damjanović, Žefarović-Simonović, Mihailo Kratovac, Arsenije III Čarnojević, Lavrentije, Grigorije Račanin, Silvester Popović, Vuk Mirković (or Milković), and Vasilije Brkić. The paper's goal is to propose a typology of Serbian travel writing from this period and to determine the genre's main poetical points within such context.

Keywords: travel book, travel writing, proskynetarion, metaphysical journey, fragment, the whole, typology.